

Enskilt och allmänt skriftermål i historisk belysning¹⁾.

Om de olika sätten att förrätta skriftermål såsom förberedelse till Herrans nattvard stadgar Kyrkolagen av 1686: »Till det allmänna skriftermål, som uti alla våra svenska församlingar brukas, kommer folket fram för skriftefadern stundom få, stundom många, som sina synder bekänna och begära ifrån dem bliva avlösta, eller ock en person särskilt och allena, vilka bägge sätt äro uti sitt rätta bruk lovlige, och för den skull bör den särskilda avlösningen, där hon begäres eller i vårt rike brukas, ingen förvägras».

De historiska slutsatser, som dragits av dessa uppgifter, ha varit mycket olika. I sitt arbete, Vårt lutherska skriftermål, framhåller O. Holmström, att genom denna bestämmelse »skrevs i själva verket dödsdomen över det enskilda skriftermålet såsom kyrklig institution inom vår svenska kyrka». En helt annan uppfattning hävdas emellertid av Edv. Rodhe i Svenskt gudstjänstliv. Enligt Rodhes mening var det enskilda skriftermålet praktiskt taget ur bruk, då Kyrkolagen tillkom. »Det var i varje fall en stor sällsynthet», skriver han. Kyrkolagen vill därför ingalunda avskaffa utan i stället slå vakt om det enskilda skriftermålet.

Riktigheten av Rodhes slutsatser äro höjda över varje tvivel och bekräftas till fullo av en närmare undersökning. Här skall endast anföras en uppgift ur Olof Ekmans bekanta Sjönödslöfte av år 1680, där det heter: »Denna skriftermål, som görs själasörjaren, är tveggehanda i bruk. Hos oss i våra församlingar är det bruket, att på somliga orter folket, som ärnar sig gå till Herrans nattvard, kommer på samma dag, på somliga orter dagen tillförene, tillsamman i kyrkan, där de träda fram för sin själasörjare och... höra de sig förhållas av själasörjaren de stycken, som höra till bot och bättring, och när det talet... är utfört, frågar dem själasörjaren, om de bekänna sina synder, ångra dem, tro på Kristus, vilja förlåta sin nästa och föra ett botfärdigt leverne. Då confitenterna säga ja till var fråga, där icke någon så fåkunnig är, att han förstår icke frågan eller menar det icke vara av nöden eller så arg, att han vill icke, ty ibland myckenheten kan icke själasörjaren veta, om alla säga ja eller intet. Efter detta hållne talet och frågande avlöses de botfärdige och sägas ledige ifrån sina synder. Det andra bruket att skrifton sig för skriftefadren i evangeliska församlingar i främmande land såsom i den tyska församlingen i Stockholm är detta, att en allena träder fram i sänder till skriftefadren och gör sin syndabekännelse.» 1680 firades alltså enskilt skriftermål i vårt land endast i den tyska församlingen i Stockholm. Ekman tillfogar emellertid: »Vår Kyrko-

¹⁾ Föredrag hållet vid Stilla dagar i Båstad den 11/6 1940.

ordning synes ock lära, att fordom strax efter reformationen och någon tid efter detta sätt att skrifton har varit hos oss brukeligt», varefter han citerar KO av 1571. Riktigt är visserligen, att Laurentius Petri i KO värnar om det enskilda skriftonmålet, men härav följer icke, att enskilt skriftonmål verklig förättades i Sverige vid tiden för KO:s tillkomst. KO av 1571 är icke en historisk redogörelse för hur gudstjänst firades i den svenska kyrkan omkring 1570. Den är snarare en programskrift för kyrkan.

Frågan blir därför: När har det enskilda skriftonmålet kommit ur bruk i vårt land?

Trots de många missbruk, som under medeltiden vidlade privatbikten, ville Luther bibehålla densamma, särskilt för absolutionens skull. Den var för honom »ein sehr köstlich heilsam Ding». I det evangeliska Tyskland liksom i Danmark blev också privatbikten med absolution regel. Undantag ges dock.

Enligt Württembergs kyrkoordning av 1536 skulle en särskild förberedelsegudstjänst förrättas dagen före nattvardsgång. Allmän bikt och absolution ägde sedan rum i samband med söndagens högmässa. I Württembergs kyrkoordning av 1553 återinförde emellertid Johann Brenz det enskilda skriftonmålet för dem, som för sitt samvetes skull behövde särskild tröst och tillförsäkran om syndernas förlåtelse.

Samma uppfattning av privatbikten möter hos Calvin. Privatbikt med absolution har egentligen ingen plats i hans åskådning. Men han tillåter den dock för särskilt ängsliga samveten. Samma negativa inställning till det enskilda skriftonmålet finna vi sedan i kyrkoordningen för Kurpfalz av 1563.

Det är numera ett välkänt faktum, att vår svenska reformationshistoria står i den största tacksamhetsskuld till Württemberg och dess reformator Brenz. Laurentius Petri ställde Brenz vid sidan av Luther och Melancton och har flitigt utnyttjat hans skrifter. Det blev också Brenz, som kom att bestämma skriftonmålets utformning i vårt land.

Olavus Petri delade icke Luthers höga uppskattning av privatbikten. Några positiva uttalanden härom söker man förgäves i hans produktion. Privatbikten var för honom »en rådfråga, där en beklagar den nöd och bekymmer, han haver i sitt hjärta och samvet för enom androm och begärar god råd». Någon särskild anledning att i detta fall vända sig till en präst fanns icke.

På olika sätt har Olavus Petri försökt att infoga det allmänna skriftonmålet med absolution i högmässan. I sin Mässa av år 1531 har han förlagt det omedelbart före Introitus. Utvecklingen kom emellertid att gå i en annan riktning. Enligt Mässan av 1541 kunde den inledande syndabekännelsen med absolution ersättas av prästens privata Confiteor, och i Vadstena artiklar föreskrives, att prästen vid sjungen mässa icke behövde »bruka samma bekännelse». Då den sjungna mässan blev den som segrade, innebar detta, att det inledande allmänna skriftonmålet föll bort. Först

genom 1614 års Handbok blev det en integrerande del av högmässan, men dess ursprungliga samband med nattvarden har här försvunnit.

Av långt större betydelse för utvecklingen blev därför Olavus Petris Postilla av 1530. I denna föreskriver reformatorn i anslutning till medeltidens »offene Schuld», att till predikan skall fogas en allmän kyrkobön, vars liturgiska förebild tydligen är den medeltida mässans böner före Instiftelseorden, samt ett evangeliskt skriftermål med syndabekännelse och villkorlig — »allom eder som sig vilja bättra» — absolution. Detta skriftermål var visserligen icke obligatoriskt, men anordningen kom att i stor utsträckning bestämma den följande utvecklingen i vårt land. Härtill bidrog framför allt, att Laurentius Petri i sin Postilla av år 1555 upptog sin broders förslag och meddelade »Ett sätt, huru man må förmana folket till allmän bön efter predikan», varefter följer tvenne olika formulär.

Anknytningen till den följande nattvarden anges i inledningsorden: »Nu, käre vänner, på det vi må dess heller varda bönhörde för Gud och sedan värdiga gå till vårs Herres Jesu Kristi nattvard, vilket genom syndernas bekännelse och tron på Jesum Kristum ske måtte, så låter oss allesamman av hjärtat bekänna våra synder inför Gud, och göra vårt allmänneliga skriftermål, så sägandes, som jag säger före: Jag arme syndare...», varefter följer den villkorliga — »eder alla som tro» — absolutionen. I omarbetad form ingår detta formulär sedan i KO. I sin handskrivna KO av 1561 hänvisar också Laurentius Petri till sin Postilla — icke till Olavus Petris, som allmänt antages.

Genom Postillan av 1555 och KO av 1561 har det allmänna skriftermålet i vårt land segrat. Otvivelaktigt har enskilt skriftermål alltfört förekommit, men snart nog togs ett steg, varigenom privatbikten som förberedelse till Herrans nattvard de facto avskaffades. Dödsdomen över det enskilda skriftermålet skrevs icke i 1686 års Kyrkolag utan vid riksdagen i Stockholm 1562.

Omkring 1560 hade ett flertal kalvinister slagit sig ned i vårt land, framför allt i Stockholm, och i fransmannen Dionysius Beuræus, Erik XIV:s lärare, fått en inflytelserik försvarare av sin tro. Den principiella motsättningen mellan lutheraner och kalvinister aktualiserades härigenom i vårt land och förorsakade en del teologiska fejder. Till de omdebatterade frågorna hörde även privatbikten. I den förteckning över de omstridda »artiklar», som konung Erik överlämnade till de vid riksdagen 1562 i Stockholm församlade prästerna, hade en följande lydelse: »Utrum omnes, qui ad sacram synaxin accedere statuerunt, oblegentur iure divino prius petere absolutionem privatam?» I sitt svar på denna fråga framhöll Laurentius Petri, att det rätta och sanna skriftermålet består i hjärtats »ider och ånger inför Gud» och i bön om syndernas förlåtelse, om den Helige Andes nåd och om hjälp »emot ytterligare synd». Den som så verkligen tror, »att han för Kristi

skull detta bekommandes varder» och har ett gott uppsåt, »så att han sig ifrå all ytterligare synd och misshandel gärna hålla vill och efterfölja Guds budord», den kan »med Guds hjälp trygger framgå till sakramentet, evad han för prästen varit haver eller ej». Men detta är icke Laurentius Petris sista ord. »Dock där ock någor tillförenne av en fri vilja vill gå för prästen, som det under tiden för saker skull väl kan vara nyttigt, särdeles dem enfaldiga, så skall det ingom vara förbjudit, likväl dess heller icke efter påvans sätt bjudit, på det man icke åter skall hetas lägga band på människors samvet, dem Gud själver icke lagt haver, utan slikt måste ske med vars och ens fria vilja, så att man och där bredvid vet det, att evad man särdeles går för prästen eller ej, så är det ändå lika mycket, först att en är så skickad i hjärtat, som honom bör och tillförenne omtalat är.»

Det beslut, som efter ganska häftiga strider fattades, kommer visserligen rent formellt Laurentius Petris här citerade uppfattning ganska nära, men överensställningen är icke fullständig. Beslutet lyder: »De som vilja gå till sakramentet och icke kunna vara tillfreds med den allmänliga skriftermål, som förhandlas på predikstolen, dem skall man icke privatam aut aurorem confessionem förvägra.» Detta beslut överensstämmer helt med Brenz' och Kalvins uppfattning. Det normala är det allmänna skriftermålet på predikstolen. Det enskilda står blott kvar som ett medgivande åt den, som av en eller annan anledning icke kan känna sig tillfredsställd med det allmänna skriftermålet.

Beslutet av år 1562 fick avgörande betydelse för privatbikten i vårt land. Detta och icke Kyrkolagen av 1686 betecknar dödsdomen över denna form av skriftermål. Blott vid sjukbädden har det efter denna tid kommit till användning i Sverige, och alla senare försök att återuppliva det hemliga skriftermålet som förberedelse till Herrens nattvard ha strandat.

Att denna kanske en smula överraskande slutsats icke är en frihandskonstruktion bekräftas till fullo av den följande utvecklingen. Medlemmarna i den kyrkolagskommitté, som tillsattes av Karl X Gustav, diskuterade ingående möjligheterna att återuppliva det enskilda skriftermålet. Men de förklarade, att detta knappast vore möjligt, enär det »nu på så lång tid, nämligen 100 år vid pass icke haver varit uti bruk här hos oss, att där före intet vore så lätt att indraga sådant ad praxin sine contumelia». Detta uttalande av biskoparna är ett tydligt bevis för att 1562 års beslut också blev av praktisk betydelse och verkligen efterlevdes.

Det allmänna skriftermålet efter predikan hade segrat. Laurentius Petri utgav också 1563 ett formulär härför: »En allmän skriftermål och bön, som brukas må efter predikan».

Skriftermålets plats i högmässan efter predikan befanns dock ganska snart vara synnerligen olämplig. Redan tidigt hade en kontroll av nattvardsgästernas kunskaper ansetts nödvändig. Med tiden blev också detta förhör ett viktigt moment i det allmänna skrif-

termålets historia. Krav på ett visst minimum av kunskaper upprepas i de flesta kyrkliga stadgarna från 1500-talet. »Skola och prästerna», heter det i Vadstena artiklar av 1552, »förmana dem som vilja gå till sakramentet, att de tillförne skrifta sig och taga avlösning». Att detta skriftermål närmast hade till uppgift att kontrollera vederbörandes kunskaper, framgår av fortsättningen. Här föreskrives nämligen, att om någon kommer fram till nattvardsbordet, som icke förut »betett sig för prästen, om vilken han dock ingen vissan kunskap haver, så må han där åtspord varda om de stycken, som prästen då synes». Samma bestämmelse ingår i 1571 års KO. Föreskriften visar, att förhör kunde anställas omedelbart före nattvardsgången under pågående högmässa. I och med att förhöret blev det centrala i skriftermålet, kom också detta att flyttas från predikstolen till altaret, där det förrättades under det att Tron sjöngs. Under reformationstidevarvet hade nämligen Credo sin plats i högmässan efter predikan. De ofta upprepade förbuden mot att förrätta »absolutio et examen communicantium sub symboli decantatione», är ett tillräckligt bevis för att ovan nämnda sed verkligen tillämpats. Särskilt gäller detta om landsbygden. I städerna torde åtminstone i regel skriftermålet ha förrättats dagen före sön- och helgdag.

Till det allmänna skriftermålets utveckling under reformations-tiden hör ännu en sak. Skriftermålets frivillighet hade av reformatorerna hävdats med stor skärpa. Genom ett påbud av 1575 gjorde emellertid Johan III skriftermålet obligatoriskt som förberedelse till Herrans nattvard. Utvecklingen under 1500-talet hade alltså resulterat i ett obligatoriskt allmänt skriftermål med kunskapsförhör i många fall förrättat under avsjungandet av Tron.

En säregen rituell utformning fick detta skriftermål under högmässan i den gudstjänstordning, som Karl IX lät utarbeta för hovförsamlingen och som trycktes 1602. Den har av Brilioth karakteriserats som »en ganska enastående kompromiss mellan reformert och luthersk ordning». Tydligt i anslutning till den tradition, som i det föregående tecknats, har Karl IX inryckt i själva kommuniongudstjänsten den förberedelseakt, som i Liturgia Palatina har sin plats på lördagen före nattvardsdagen. Förhöret vid altaret avslutas med absolution, varefter den egentliga nattvardsmässan börjar med Olavus Petris prefation.

Redan då Karl IX:s gudstjänstordning utkom, arbetade de ledande svenska kyrkomännen på att få bort skriftermålet från högmässan. En bidragande orsak härtill har naturligtvis varit själva kunskapsförhöret. Vid Uppsala möte 1593 hävdades också, att absolutionen icke skulle ges »sub missa sed ante, neque multis simul, ut examinandi commodior sit opportunitas». »Då är det ingen tid dem att förhöra», anmärker Olavus Martini i en cirkulärskrivelse från 1607. Även andra invändningar möta. »Och de som anamma skola det heliga sakramentet, behöva allra mest sjunga trones artiklar på den dagen», framhåller Växjöbiskopen

Petrus Jonæ 1619. Ännu så sent som 1647 inskräpes i en i flera avskrifter spridd stiftsstadga, att skrift och absolution skall förrättas före gudstjänstens början och »ingalunda» sedan denna redan begynt, »mycket mindre medan Tron sjunges».

Kyrkomännens strävan gick därför ut på att flytta skriftermålet från högmässan till någon annan tidpunkt, på landet till någon av veckoböndagarna eller ock till tiden strax före högmässans början, vilket blev det normala. I städerna har skriftermålet i regel förrättats dagen närmast före nattvardsgången. Föreskrifter härom ingå redan i 1571 års KO. Denna olika praxis för stad och landsbygd stadfästes av Kyrkolagen.

Den utveckling, som här i korthet skisserats och som resulterat i det allmänna skriftermålet, hade icke försiggått utan upprepade protester från ledande kyrkligt håll. Man märkte snart, att man i privatbikten gått miste om något religiöst värdefullt, och energiska försök ha också gjorts att rädda det enskilda skriftermålet som en kyrklig arbetsform. Laurentius Petri gick här i spetsen. Under tiden efter 1562 återkommer han i sina skrifter gärna till privatbikten inför prästen och framhåller dess stora värde »præcipue propter privatam absolutionem». Samma inställning möter i KO. »Så är dock för saker skull nyttigt, att kristet folk», heter det, »ock så henne behåller och under tiden brukar, så att man går till kyrkotjänaren eller ock någon annan, som i Skriften är förfaren, och låter honom förstå sin samvets besvärning, på det honom må givas råd och tröst utav skriften ... Så är ock avlösningen en ganska stor och tröstelig Guds gåva och för den skull ingenståds till föraktandes, varken hemliga eller uppenbarliga.»

Hade Laurentius Petri stannat vid det ovan anförda, skulle man ha kunnat tala om att han tänkt sig det enskilda skriftermålet som en särskild institution utan samband med nattvardsgång. Så är dock ingalunda förhållandet. I anslutning till såväl medeltida katolsk som tysk evangelisk praxis förknippar ärkebiskopen det enskilda skriftermålet med nattvarden. Detta är för honom en direkt fortsättning på den katolska privatbikten, fastän frivillig, men tänkt som den normala förberedelsen till Herrens nattvard. Därför bör också prästen enligt KO infinna sig i kyrkan en halv timma före högmässans början för att förrätta enskilt skriftermål.

Johan III fortsatte försvaret för det enskilda skriftermålet och i Nova Ordinantia av 1575 klagas högt över försummelsen av det samma. Folket skall därför allvarligen och fliteligen förmanas därtill, så att ingen föraktar eller överger det »utan gärna med allvar och gudelighet gå där till, både för den heliga avlösningens skull, som han där efter Kristi ordning undfar, så ock att bekomma där rättelse och undervisning, bruka god råd, följa trogna förmaningar samt med skriftefadren bedja Gud om hans milda nåd, hjälp och bistånd i andeliga och lekamliga måtto. Detta man synnerliga göra skall, när man aktar begå och bruka Herrans natt-

vard.» I församlingarna borde också »gamla, lärde och skickliga män förordnas till skriftefäder... Ty många äro så till sinnes, att de heller vilja skrifta sig för dem, som unga och oförståndiga äro, än för gamla och förståndiga män, på det deras synd och last, som de kunna hava bedrivit, icke skall bliva mycket straffat.»

Skarpt klandras det rådande systemet med allmänt skriftermål. Det är »ett stort missbruk i skriftermålen, som mångenstädes sker, att många varda tillika uti en hop stadde till skrift, av vilka prästen förhör under tiden en eller två och under tiden alls ingen, utan håller för dem lika som en allmänlig predikan och giver dem så en allmänlig avlösning. Detta är ju emot hemlig skriftermål och avlösningens natur och egenskap, vilken därför är insatt och behålles i bruk i kristna församlingar, att var och en för sig själv skall förhörd varda, och avlösningen på var och en ställes.» Det rådande missbruket förbjudes, och »var och en skall enskilt granneliga bliva förhörd och avlösningen bekomma». I anslutning till Laurentius Petri stadgar också Nova Ordinantia, att det enskilda skriftermålet skall förrättas antingen dagen före eller, om någon t. ex. bor långt ifrån kyrkan, omedelbart före gudstjänstens början. Obligatoriskt är emellertid icke det hemliga skriftermålet enligt Nova Ordinantia. Detta steg togs först i Johan III:s förut omnämnda påbud av samma år. Här åläggas alla, »som vilja anamma Kristi lekamen och blod» att »hemliga skriftas och förhöras om Guds kännedom och vilja.» De som icke vilja låta förhöra sig, skola bli »avviste av församlingen, ej heller komma till kristelig begravning, med mindre de omvända sig och göra bot och bättring.» Samma stadga föreskrev också, att »den som går stjälandes till Guds bord, stånde utom kyrkia och böte 3 mark; och den som icke ville förbättra sig, skall bannsättas och hållas för en hedninge.»

Häri genom hade icke blott förhöret utan även skriftermålet och t. o. m. det enskilda skriftermålet gjorts obligatoriskt. Det obligatoriska förhöret och skriftermålet slog snart igenom, men skriftermålet var och förblev allmänt.

Försöken att rätta det enskilda skriftermålet voro emellertid icke slut med Nova Ordinantia. Kyrkolagsförslagen från Karl IX:s och Gustav Adolfs tid föreskriva, att skriftefäderna skola »påminna och undervisa folket, att de icke så i hoptals gå till absolution utan en och en och de andra icke vara så nära, att de höra, vad predikanten och den avlösning begärrar sig emellan tala.» I den förut nämnda kyrkolagskommittén på 1650-talet diskuterades frågan om det enskilda skriftermålet mycket ingående. Om det ännu vore i bruk i någon församling, heter det, skulle det ingalunda läggas bort, och prästerna skulle undervisa sina åhörare, varför denna form av skriftermål borde återupptas. I det kyrkolagsförslag, som utarbetades, ges också en del föreskrifter för hur det enskilda skriftermålet skulle förrättas. Den skriftande skall, heter det, göra sin bekännelse »med egna klara ord och

högelig röst, antingen efter Luthers katekes eller på annat sätt, som vär och en synes bäst.» Men han skall alltid bekänna sina synder och sin tro samt bedja prästen tillsäga sig syndernas förlåtelse. De senare utarbetade kyrkolagsförslagen inta i princip samma ståndpunkt. Liksom Kyrkolagen av 1686 slå de alla vakt om det enskilda skriftermålet.

Det visade sig emellertid omöjligt att återinföra enskilt skriftermål. Detta förblev allmänt. I de memorial, som på 1720-talet insändes till den eklelesiastiska deputationen, som hade i uppdrag att revidera Kyrkolagen, framhålles det sorgliga faktum, att »confessio privata, som hos alla evangeliska i Tyskland vidmakthålles, är hos oss avlagd och utur bruk kommen, den där dock är så ganska nyttig och uppbygglig.» Visby domkapitel berättar, att en from man i staden byggt och till kyrkan skänkt tvenne kostbara skriftstolar, som dock aldrig brukades. Det allmänna skriftermålet däremot »begagnas till ogudaktighetens vidare övning och fortsättning». Från Växjö stift uppges, att stora skaror trängde sig fram till nattvardsbordet på juldagen, »men nästan ingen framkommer nykter». De många olika försök, som kyrkan i alla tider nedlagt på att bekämpa dylika missbruk, skola här förbigås. Däremot skall ett annat problem något beröras.

Då skriftermålet blev allmänt, uppstod ganska snart frågan, om prästen kunde använda ett ovillkorligt absolutionsformulär. Både Olavus och Laurentius Petri bruka i sina postillor vid det allmänna skriftermålet villkorlig absolution. Vid synoden i Strängnäs 1622 påbjöds emellertid, att man icke skulle använda den hittills brukade villkorliga absolutionsformeln under motiveringen: »Nam cor introspicere et scrutari non est ministri, sed Dei solius». Frågan avgjordes dock icke härmed; den var under hela 1600-talet ytterst aktuell, och motsättningen mellan ärkebiskop Svebilius, som höll på den villkorliga absolutionen, och biskop Benzelius, som menade, att prästen skulle absolvera absolute blev en av anledningarna till att 1693 års Handbok saknar föreskrifter härom. Striden slöts först genom 1811 års Handbok, som gjorde avlösning villkorlig. Genom denna Handbok blev också skriftermålet en rent gudstjänstlig akt. I 1810 års Katekes strök också ärkebiskop Lindblom stycket om skriftermålet. Kyrkan hade gjort rent hus med det enskilda skriftermålet. Många försök ha sedan gjorts att ånyo bereda plats åt den enskilda bikten i kyrkolivet fast utan resultat. Utvecklingen har i stället lett till upplösning av sambandet mellan skriftermål och nattvardsgång. Härigenom har också skriftermålet återfått sin av reformationens män så starkt hävdade frivilliga karaktär.

Även i fråga om skriftermålet utgestaltning bygger vår tids praxis på ett arv från reformationstiden. I och med att skriftermålet blev allmänt, följde också skriftetalet. Försvaren av det enskilda skriftermålet bekämpade också detta skriftetal och i Nova Ordinantia talas om det missbruk, som blivit vanligt, att prästen

håller för nattvardsgästerna »lika som en allmännelig predikan och giver dem så en allmännelig avlösning». I ärkebiskop Björnrams visitationsartiklar från 1585 möter samma inställning. »Och skall och den osedan vara avlyst», heter det, »att prästerna pläga intaga fullt i sakristian med folk och hålla en liten predikan för dem och låta sedan få dem avlösning». Efter 1593 har väl denna predikan i regel ersatts av katekesförhöret, men i och med att detta förhör föll bort, segrade åter skriftetalet.

Sven Kjällerström.

Prästens skrud i Linköpings stift under 1600-talet.

I sin geniala bok »Vom geschichtlichen Werden der Liturgie» har Anton Baumstark ett avslutande kapitel om »Grenzen des Wissenkönnens». Där framhäver han svårigheten som avståndet i tiden uppreser, att fatta och se det förgångna, sådant det verkligen var. Man kan lära känna vad källorna låta oss veta. Men luckorna däremellan förbli stora. »Aus der Vergangenheit bleibt unrettbar so gut als grundsätzlich das uns unbekannt, was ihr selbst so bekannt war, dass es darüber zum Zwecke der tatsächlichen Durchführung der Liturgie keines Wortes bedurfte. Uns aber wäre fast ebenso grundsätzlich gerade dies zu erfahren das Notwendigste».¹⁾

Den lärde författaren säger detta fr. a. med tanke på den äldsta liturgien och gudstjänstlivet i den första kyrkan. Men Baumstarks ord komma osökt i tankarna, då man söker göra sig en föreställning av, huru det gudstjänstliv såg ut, som framväxte i den Svenska Kyrkan efter reformationen. De tryckta böckerna lämna oss nämligen i okunnighet just om det som var så självklart vid sammanställandet av dem, att det icke ansågs mödan värt att fästa det i tryck.

I själva verket fanns det skiljaktigheter t. o. m. mellan de tryckta böckerna inbördes. I samtliga textböcker före 1811 hade mässan i Sanctus texten »Osanna i högden». Men alltifrån 1553 års Lijten Songbook lyder samma text, när den underställes melodi, »Salig gör os i högdene».²⁾

Om man gör sig en bild av gudstjänstlivet enbart utifrån de tryckta böckerna måste bilden bli missvisande. Hur förändrad har t. ex. icke vår uppfattning av reformationstidens gudstjänstliv blivit genom Rodhes »Studier i den svenska reformationstidens

¹⁾ a. a. s. 134 (i serien Ecclesia orans, Verlag Herder, Freiburg in Breisgau).

²⁾ Jfr ex. Koralpsalmboken 1697.